

FERENCZI ILONA

Az első „magyar énekeskönyv” – a Psalterium Strigoniense, mint a protestáns graduálok forrása

Néhány évvel ezelőtt hasonló kiadásban is megjelent Újfalvi Imre¹ énekeskönyve, amelynek egyetlen, hiányosan fennmaradt példányát a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzik.² A debreceni prédikátor³ 1602-ben nyomtatta ki azt a gyülekezeti énekeskönyvet, amely számunkra, a reformáció énekkincsének kutatói számára több szempontból is jelentős. A református énekeskönyv egy részét képezi annak a nagyszabású sorozattervnek, amelyet Újfalvi az előszóban megfogalmazott, s amelynek csak töredéke valósulhatott meg. Az első rész, a graduál a szertartási, a templomi és halotti énekeket,⁴ a második az iskolai használatra szánt költeményeket, a továbbiak az oktató verseket, valamint külön-külön a bibliai, a magyar, végül az „egyéb idegen dolgokról való históriákat” tartalmazta volna. A templomi és halotti énekek együttes kiadásával a sorozatterv első részének második fele vált valóra 1602-ben, mivel a liturgikus énekeskönyvet, a graduált Újfalvi nem jelentette meg.⁵

Az énekeskönyv több mint 200 énekszöveget tartalmaz, közülük 33-at egyszer sem nyomtattak ki korábban.⁶ Az előszó (praefatio) szerint Újfalvinak a „muzsikában” nemigen volt jártassága, feltehetően ezért is hiányoznak az énekek dallamai.

¹ Teljes neve Szilvásújfalvi Anderko Imre, ez szerepel a nyomtatványokban; maga Újfalvi viszont többnyire az egyszerűbb névalakot használta.

² Újfalvi Imre, *Keresztényi énekek, Debrecen, 1602*. Faksimile kiadás, szerk. Kőszeghy Péter, bev. Ács Pál. Bibliotheca Hungarica Antiqua 38 (Budapest: Balassi Kiadó, [2004]).

³ Újfalvi hányatott és eseményekben gazdag életéről ld. Klaniczay Tibor, „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958), 152–169; Kiss Sándor, „Szilvásújfalvi Anderko Imre”, in *Egyháztörténet* 5 (1959), 218–241, a további irodalmat ld. a hasonló kiadás tanulmányában.

⁴ Ezzel valószínűleg Huszár Gál graduál-énekeskönyvének mintáját követte volna; vö. Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek és imádságok, Komjáti 1574*. Faksimile kiadás, szerk. Kőszeghy Péter, bev. Hubert Gabriella. Bibliotheca Hungarica Antiqua 13 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1986).

⁵ Az iskolai énekeskönyv és a halotti énekek már korábban megjelentek.

⁶ Az énekek számát illetően a szakirodalom nem egységes, vö. Ács Pál tanulmánya a faksimile kiadáshoz, 25; Ács Pál 236 énekszöveget számol, igaz ugyan, hogy az ő összeállításában olykor 2-3 énekszöveg is tartozik egy-egy számhoz.

Ő maga inkább arra törekedett, hogy az énekek szövegét „renddel, hűséggel és tisztán” közölje, s ezzel kiadványa betagozódjon a debreceni énekeskönyvek sorába, vagyis a XVI. századi hagyományt folytassa. Bár az irodalomtörténet számára ezek az igazán fontos kérdések, a zenetörténészt inkább az előszóhoz mellékelt bibliográfia érdekli, amely Újfalvi saját gyűjtésű katalógusát kivonatozza: „Ex Catalogo scriptorum Ungaricorum, ab E. A. Sz. U. [Emericus Anderko Szilvásújfalvi] Collecto adhuc manu scripto az időnek rendi szerint.”⁷

Hogy az új magyar nyelvű liturgia kialakításához a középkori latin nyelvű forrásokot milyen mértékben használták föl, nehezen megválaszolható kérdés.⁸ Bár nyilvánvalónak tűnik, hogy részben korábbi anyagra támaszkodtak, a XVI. századból egyetlen adatot sem ismerünk arra nézve, hogy ennek során pontosan milyen tételeket vettek alapul.⁹ Mivel a magyar nyelvű protestáns liturgikus énekeskönyveket és graduálokat eddig nem tudtuk a középkori kottás forrásokkal közvetlen kapcsolatba hozni, az összehasonlító vizsgálatoknál általában az esztergomi eredetű liturgikus könyveket vettük figyelembe.

A fent említett viszonylag késői énekeskönyvben ezzel szemben a szerkesztő, Újfalvi Imre nem egyszerűen az esztergomi hagyományra, hanem egy konkrét latin forrásra utal. Az énekeskönyv előszavához csatolt katalógusban felsorolja az általa ismert énekeskönyveket, amelyek 1602-ig megjelentek, mégpedig azoknak nevével, akik az „énekes könyveknek kibocsátásában munkálkodtanak”.¹⁰ Katalógusában a magyar nyelvű énekeskönyvek előtt első helyen említi az egyetlen latin „énekeskönyvet”, a nyomtatott esztergomi pszalteriumot, amelynek sem a kiadási idejét, sem a szerkesztő-szerző személyét nem ismeri: *Psalterium Strigoniense, seu Psalterium secundum ritum almae Ecclesiae Strigoniensis cum Antiphonario, et Hymnario, incerti auctoris et temporis, nisi quod Iacobi Schaller librarii Budensis ab initio in eo fiat mentio.*

Ez a leírás nem egyezik pontosan az általunk ismert esztergomi pszalterium egyik kiadásával sem. Valószínűleg ez a tény és az a mód, ahogyan Újfalvi a budai

⁷ A témát először a két évtizeddel ezelőtt Pécsen megrendezett Cantus Planus konferencián vetették fel. Vö. Ferenczi Ilona, „Das Psalterium Strigoniense (1515) als eine Quelle der ungarischsprachigen Graduale”, in *Cantus Planus 1990*, Papers Read at the Fourth Meeting Pécs, Hungary 3–8 September 1990, ed. László Dobszay, Ágnes Papp, Ferenc Sebő (Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute for Musicology, 1992), 579–585. Az idegen nyelvű dolgozat nem került be a magyar szakirodalom vérkeringésébe (t. k. Ács Pál sem utal rá), ezért szükségesnek láttuk, hogy – néhány kérdést másként megválaszolva – újra foglalkozzunk a témával.

⁸ Így például az Eperjesi graduál *Mit állatok* kezdetű antifónájának differenciája alá írt *Euouae* egyértelműen az eredeti latin antifónához (*Quid hic statis tota die otiosi*) tartozó zsoltár doxológiájának végét jelöli; ld. *Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperiensis 1635*, ed. Ilona Ferenczi. *Musicalia Danubiana* 9 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), nr. 147.

⁹ Nagyon kevés adatunk maradt fenn arra nézve, hogy például a misét magyarul énekelték. Ld. Payr Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története* (Sopron: Székely és Társa, 1924), 511–513.

¹⁰ Kálmáncsehi Mártonnak az akkoriban még nem ismert príme-rendjéről, amely Huszár Gál első énekeskönyvéhez csatoltan jelent meg, értekezik az előszó katalógusával kapcsolatban Schulek Tibor, „Az első magyar bibliográfiáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 61 (1957), 372–375.

Schaller Jakab könyvárust megnevezte a címben, vezette a múlt század közepén Schulek Tibort arra a megállapításra, hogy a *Psalterium Strigoniense* nem azonos az 1515-ben Velencében nyomtatott kiadvánnyal.¹¹ Véleményünk szerint azonban az eltérés abból eredhet, hogy Újfalvi emlékezetből írta le a címet, amely inkább tartalmi meghatározás, semmint pontos címközlés. Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a pszaltérium antifonáriumot és himnáriumot is tartalmaz, ami a latin zsolotároskönyv esetében tulajdonképpen magától értetődő. Feltűnő az is, hogy a többi címtől eltérően ezt dőlt betűvel szedette ki. Továbbá, ha a cím utolsó szakaszát („ab initio in eo fiat mentio”) nem a pszaltériumra és Schaller Jakabra, hanem az előző mondatra visszautalva az Újfalvi által készített katalógusra¹² vonatkoztatjuk, s csak ezután magára a pszaltériumra, egyértelművé válik, hogy Újfalvi a legelejién, a *kezdetekkor*, a latin nyelvű esztergomi zsolotáros könyvet akarta említeni. Bár mindez nem bizonyítja egyértelműen, de nem zárja ki, hogy a már eddig számon tartott pszaltériumok egyikéről van szó.¹³

Az esztergomi pszaltériumnak az Országos Széchényi könyvtárban található első kiadásából nem ismerjük a címlapot,¹⁴ csak az 1523-ban megjelent tartalmilag azonos másodikból: *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesie: Cum antiphonis simul et letania ac hymnis de tempore et sanctis per totum annum: cum*

¹¹ Schulek, „Az első magyar bibliográfiáról”, 373: „Az első helyen álló Psalterium Strigoniense a hozzá tartozó Antiphonariummal és Hymnariummal a jelek szerint egy mind mai napig nyilván tartásba nem vett (RMK. III-ba tartozó) elveszett hungaricum. Ismeretlen authoru és idejű kiadványnak mondja [...] s azt, hogy elején említés történik Schaller Jakab budai könyvárustról. Ebből pedig az következik, hogy a könyv nem lehet azonos a RMK. III. 207. sz. említett psalteriummal, mert az colophonjában megjelöli a kiadás helyét, idejét és nyomdászát: Velence 1515, Lucantonio de Giunta, és Schaller Jakabot is a colophonban nevezi meg, nem pedig »ab initio in eo fiat mentio«, vagyis a címlapon, esetleg a praefatióban.” – Schulek értelmezését később átvették az előző részleges kiadásához fűzött kommentárban: „Psalterium Strigoniense ... – Esztergomi zsolotároskönyv, avagy az esztergomi szentegyház szokása szerinti zsolotárkönyv antifonariummal és himnariummal, ismeretlen szerzőjű és kiadási idejű, amelyben kezdettől fogva említik Jakob Schaller budai könyvárust.” Ld. *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*. Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II, szerk. Jankovics József, Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 1003.

¹² Ld. fentebb „Ex Catalogo scriptorum Ungaricorum ...”

¹³ Ennek a feltételezése egyszerűbb; itt alkalmazhatjuk az Occam (Ockham) borotvája elvet, amely szerint az adott jelenséget leíró két magyarázat közül azt kell választani, amelyik az egyszerűbb. – Húsz évvel ezelőtt még jobban leegyszerűsítve, a fenti érvelés nélkül állapítottam meg, hogy Újfalvi címléírása egyértelműen az 1515-ben kiadott esztergomi pszaltériumra utal, mivel ez az egyetlen nyomtatott esztergomi pszaltérium, amelyben a könyvárus Schaller Jakab neve szerepel, vö. Ferenczi, „Das Psalterium Strigoniense...”, 580. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a XVI. század első felében az esztergomi misszálék, breviáriumok, pszaltériumok és egyéb szertartáskönyvek nyomtatását többnyire Velencében végezték.

¹⁴ Szabó Károly – Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár* III/1 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896), nr. 207. A címléírásban az eredeti címlap híján a f. 2-n található vasárnapi matutíniumhoz készült címet követi: [Incipit] *Psalterium Secundum ritum alme ecclesie Strigoniensis*. A nyomtatott pszaltériumhoz 9 fólióból álló kéziratos függelék tartozik, amelynek tartalma csak kis részben kapcsolódik a nyomtatványhoz. Az 1523-as második kiadás uo., nr. 259. – A szlovákiai Turócszentmártonban (Martin) őrzött teljes példányt nem volt módunkban tanulmányozni.

vesperis et vigiliis mortuorum. Egyedül az első kiadás colophonjában találkozunk a budai könyvtár nevével: *Psalterium cum antiphonis simul et letania ac hymnis de tempore et sanctis per anni circulum cum vesperis et vigiliis mortuorum secundum consuetudinem alme Strigoniensis ecclesie novissime summa cum diligentia emendatum et expensis providi viri Jacobi Schaller librarii budensis*. A pszaltérium üresen hagyott négyvonalas szisztémákkal, dallamok nélkül jelent meg, így azokat utólag és helyileg kellett pótolni. Az általunk ismert példányban csak elvétve találunk kézíratos dallami kiegészítéseket, s mivel ezek a bejegyzések alkalmiak és elírásoktól sem mentesek,¹⁵ a pszaltériumot elsősorban liturgikus *szövegforrásnak* tekintjük.

A tartalomból világossá válik, hogy a pszaltérium három legfontosabb liturgikus műfaja a zsoltár, az antifóna és a himnusz. A magyar nyelvű liturgikus énekeskönyvekben, az úgynevezett graduálokban is éppen ezek a műfajok szerepelnek a legnagyobb számban.¹⁶ A pszaltérium vasárnapi és hétköznapi vesperás zsoltárainak fordítása mindegyik jelentősebb graduálban megtalálható.¹⁷ A latin zsoltárokhoz tartozó antifónák közül több kisméretű is megjelenik a graduálokban magyar nyelven: *Indutus est Dominus, In tua iustitia, Rectos decet collaudatio, Eructavit cor meum, Esto mihi in Deum, Propitius esto peccatis nostris, Fidelia omnia mandata eius, In mandatis eius, Sit nomen Domini, Benedictus Dominus, In eternum, Laudabo Deum meum, Deo nostro, Benedixisti*.¹⁸ A 109. zsoltárból vett *Sede a dextris meis* általános vesperás antifóna szinte mindegyik protestáns graduálban helyet kapott.¹⁹

A többféle imaórából mind a hét általános vesperás-himnusz és további négy himnusz került át a graduálokba: *Lucis creator optime, Immense coeli conditor, Telluris ingens conditor, Coeli Deus sanctissime, Magne Deus potentiae, Plasmator hominis Deus, O pater sancte; Jam lucis orto sydere, Nunc sancte nobis spiritus, Rector potens verax Deus és Rerum Deus tenax vigor*. A himnárium részből bőséges merítést találunk az egyházi esztendő ünnepei számára: *Conditor alme siderum*,²⁰ *Verbum supernum prodiens, Veni redemptor gentium, Corde natus ex parentis, A solis ortus cardine, Hostis Herodes impie, Deus creator omnium, Dies absoluti praetereunt, Ex more docti mystico, Christe qui lux es et dies, Audi benigne conditor, Jam ter quaternis trahitur, Jesu quadragenariae, Vexilla regis prodeunt, Chorus novae Jerusalem, Ad coenam agni providi,*

¹⁵ Így például a 109. zsoltár *Sede a dextris meis* antifónájának intonálásához a lejegyző először helyesen, a teljes antifónához viszont már terccel magasabbra írta a dallamot (f. 78). Az 1. *fakszimilén* látható – sajnos ritkán előforduló – írásmód ezzel szemben sokkal rendezettebb és pontosabb.

¹⁶ A zsoltárokra vonatkozóan itt természetesen – a latinhoz hasonlóan – a *prózai* bibliai zsoltárokra gondolunk.

¹⁷ Itt jegyezzük meg, hogy a zsoltárok felhasználására, beosztására vonatkozó utasításokra az első magyar nyelvű zsoltárkiadás, Székely István zsoltárkönyve (1548) nem vállalkozott.

¹⁸ A latin antifónák magyar nyelvű felhasználásához ld. a graduálkiadások műfajok szerint összeállított mutatóit: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ...*, 216–225, valamint *Graduale Ráday saeculi XVII*, ed. Ilona Ferenczi. Musicalia Danubiana 17 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1997), 355–358.

¹⁹ Ld. az Eperjesi graduálban háromféle változatban, illetve parafrázisban: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ...*, nr. 382–384.

²⁰ Ld. az 1. *fakszimilét* a himnusz szövege fölé utólag bejegyzett dallammal.

Be aduentu

C Incipit hymnari^o sm
ritū alme ecclesie Strigo
nieſi. Et q̄ hic nō habent.
semper loco suo in psalte
rio habentur. In aduentu
Dñi. Ad vespas. Hymnus.

Onditor al

me fidez etna lux credē

niū: tpe redēptor omniū

exaudi p̄ces supplicuz:

Qui condolens interitus:
mortis perire seculū: salua
sti mundū languidum: do
nans reis remedium.

Tergente mūdi vespere:
v̄ti sponſus de thalamo: e
gressus honestissima: vir
ginis matris clausula.

Qui^o forti potētie: genu
curuant oīa: celestia terre
stria: fatētur natu subdita.

Occasum sol custodiens:
luna pallozē retinens: can
dor in astris relucens: cer
tos obseruat limites.

Ne deprecamur agie: vē
ture iudex sc̄li: p̄serua nos ī
tpe: hostis a telo perfidi.

Laus honor vir^o gloria
deo patri ⁊ filio: sc̄o simul
pachito: ī sempiterna se cu
la. **Almē. Ad cōpletorūz.**

Verbum supernum

1. *faksimile*. Psalterium Strigoniense, Velence 1515, f. 109v, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III, nr. 207.

*Festum nunc celebre, Veni creator spiritus, O lux beata trinitas, Jesu nostra redemptio, Pange lingua gloriosi prelium, Christe redemptor omnium, Novum sydus emicuit.*²¹ A pszaltérium *De sanctis* fejezetében található olyan himnuszok, amelyeknek a szövegét nem, csak a dallamát vitték tovább újabb szöveggel.²²

A himnusokat követő verzikulusok közül a pszaltériumból csak a *Vespertina oratio* kezdetűt alkalmazták a protestáns liturgiában *A mi estvéli könyörgésünk* szöveggel.²³ Az ó- és újszövetségi kantikumból magyar nyelven a három újszövetségi (*Magnificat, Nunc dimittis, Benedictus*) építették be az új rendbe.²⁴ A magyar nyelvű litániák szövegezésében felismerhetők a pszaltérium formulái, de elmaradnak a szentekhez intézett kérések.²⁵

Az 1515-ben megjelent *Psalterium Strigoniense* az egyetlen megnevezett forrás, amelyről biztosra vehetjük, hogy hasznosították a magyar nyelvű protestáns graduálok összeállításához. Keretei egyidejűleg túl szűknek és túl tágak is bizonyultak: az imaórákat és az ünnepeket tekintve sokkal több állt rendelkezésre benne, mint amennyi szükséges lett volna, hiszen a graduálok összeállító elsősorban az esti istentisztelet, a vesperás liturgiáját részesítették előnyben, továbbá az apostolok és szentek ünnepét is inkább általánosságban tartották meg, majd a későbbiekben azt is elhagyták.²⁶ A tételek alkalmazásához ugyanakkor széles körben kellett tájékozódni, fordításokat beszerezni vagy újakat készíteni. Az Újfalvi-féle bibliográfiai adat egyértelműen arra utal, hogy az esztergomi pszaltérium a XVII. század elején, vagyis közel száz évvel megjelenése után is tekintélynek és mintának számított a reformáció egyházában, így a protestáns liturgikus énekeskönyvek, a graduálok kutatása számára mindenképpen kiindulásul szolgál.²⁷

²¹ A latin–magyar himnusz-kapcsolatokra ld. Bárdos Kornél – Csomasz Tóth Kálmán, „A magyar protestáns graduálok himnusai”, in *Népzene és Zenetörténet* III (Budapest: Editio Musica, 1977), 134–256, valamint a graduálkiadás műfajok szerint összeállított tartalomjegyzékét: *Graduale Ráday saeculi XVII ...*, 351–355. Figyelemreméltó, hogy az általunk ismert pszaltérium példányában azokat az antifónákat és himnusokat jegyezték be utólag az üresen hagyott szisztémákra, amelyek a protestáns graduálokban a leggyakrabban fordulnak elő.

²² Ld. az *Ave maris stella* himnusz dallamát felhasználó *Jézus Krisztus, mi mennyei egy mesterünk* parafrázist, *Graduale Ráday saeculi XVII ...*, nr. 58.

²³ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ...*, nr. 12.

²⁴ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ...*, nr. 399, 400, 401.

²⁵ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis ...*, nr. 254.

²⁶ Ld. Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben ...*, f. 340a: Az apostolok ünnepire avagy egyéb szenteknek emlékezeti napján.

²⁷ Felvetődik a kérdés, hogy a XVI. század első felében megjelent esztergomi misszálék, breviáriumok és egyéb szertartáskönyvek közül Újfalvi miért kizárólag a pszaltériumot említi, s miért nem szerepel a kézíratos katalógusból készített és az 1602-ben nyomtatott debreceni énekeskönyv előszavához csatolt bibliográfiában esztergomi misszálé? Vajon arról van-e szó, hogy azt a XVI. században nem használták föl a protestáns liturgia főistentiszteletének összeállításához, vagy csak Újfalvi nem tartotta fontosnak? Ebben az esetben talán már a nyomtatás alapjául szolgáló katalógusa sem tartalmazta. Hajlunk arra a feltételezésre, hogy a misszálénak, mint liturgikus könyvnek a felidézése, még inkább a debreceni református egyházban történő alkalmazása a XVII. század elejére immár aktualitását veszítette.

ILONA FERENCZI

Das erste „ungarische Gesangbuch“ – das Psalterium Strigoniense,
als Quelle der ungarischsprachigen Gradualen

Das Vorwort des Debrecener Gesangbuches von 1602 enthält die Bibliographie der bis zu jener Zeit erschienenen Gesangbücher. An erster Stelle, vor den eigentlichen ungarischen Gesangbüchern, steht das einzige lateinische „Gesangbuch“, das *Psalterium Strigoniense*. Da die Titelbeschreibung ungenau und lückenhaft, und vor allem, weil sie lateinisch ist, blieb sie in der Forschung der ungarischsprachigen Gregorianik unberücksichtigt.

Das Thema wird jetzt zum Teil anders als vor zwanzig Jahren bei der Konferenz Cantus Planus behandelt (vgl. Anm. 7). Neben den neuen Gesichtspunkten wird in diesem Beitrag auch der Zusammenhang zwischen dem Psalterium Strigoniense und den ungarischen Gradualen erörtert.

